

ТАРАХНЕНКО

Людмила Леонідівна,
аспірантка кафедри історії та
археології слов'ян Інституту
історичної освіти
НПУ ім. М. П. Драгоманова
(м. Київ)

**ЗМІНИ В ОСОБЛИВОСТЯХ ПОДІЛУ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ
ЗА ЕТНІЧНОЮ ОЗНАКОЮ (1990-і – початок 2000-х рр.)**

У статті розглянуто процес створення етноспільнотами незалежної України власних релігійних общин. Здійснено спробу на регіональному рівні виявити особливості входження громад віруючих до релігійних організацій. Крім того, проаналізовано умови подальшого перебування культових об'єднань у складі церковних формувань. Визначено набір чинників, які вплинули на швидке збільшення етноконфесійних громад в Україні. Серед них вагома роль відводиться не лише бажанню віруючих у повній мірі задовольняти власні духовні потреби згідно із задекларованим вітчизняним законодавством гарантій, але й сприятлива політика української держави, яка протягом 1990 – початок 2000-х років толерувала культурну розмаїтість у суспільстві та намагалася створювати сприятливі умови для бажаних здобути її громадянство.

Ключові слова: релігійна громада, етноспільнота, етноконфесійне середовище, мусульмани, християни, Україна.

В статье рассмотрен процесс создания этническими меньшинствами независимой Украины собственных религиозных обществ. Предпринята попытка на региональном уровне выявить особенности вхождения общин верующих в религиозные организации. Кроме того, проанализированы условия дальнейшего пребывания культовых объединений в составе церковных формирований. Определен набор факторов, которые повлияли на быстрое увеличение этноконфессиональных общин в Украине. Среди них значительная роль отводится не только желанию верующих в полной мере удовлетворять собственные духовные потребности согласно декларируемым отечественным законодательством гарантий, но и благоприятной политике украинского государства, которая в течение 1990 - 2000-х годов способствовала развитию культурных особенностей в обществе, а также пыталась создавать благоприятные условия для желающих получить ее гражданство.

Ключевые слова: религиозная община, этнические меньшинства, этноконфессиональная среда, мусульмане, христиане, Украина.

In the article is overviewed the process of creating an independent Ukraine own religious communities by ethnical nationalities. Was made an attempt to identify the characteristics of entering by regional communities of believers to religious organizations. In addition, analyzed the conditions functioning of religious associations as part of church groups. Defined set of factors that influenced the rapid increase in ethnic and confessional communities in Ukraine. Among these weighty role plays not only the desire or the believers to fully satisfy their spiritual needs according to declared national legislation guarantees, but the favorable policy of the Ukrainian state, which for 1990 - 2000 years tolerated cultural diversity in society and sought to create favorable conditions for those wishing to gain her citizenship.

Keywords: religious community, ethnic nationality, ethnic environment, Muslims, Christians, Ukraine.

В Україні на сьогодні склалася суттєва різниця в системі ідентичності громадян з різних регіонів. Саме регіональний зріз надає можливість виявити найочевидніші розбіжності у всьому масиві етнічних та релігійно-конфесійних орієнтацій.

У 1990 – на початку 2000-х рр. найбільш суперечливими та етнічно розмаїтими регіонами в Україні залишалися Чернівецька та Закарпатська область, АР Крим залишався специфічним регіоном, що перебував на перехресті цивілізацій – православної та ісламської. На півострові співіснували етноси, що належали до різних культурно-цивілізаційних моделей розвитку. В Чернівецькій області румунська та молдавська етноменшини мали можливість слухати богослужіння рідною мовою. Діяло 106 православних приходів та близько 50 протестантських громад, в яких служба велась румунською мовою [4, с. 91].

Відповідно відбувалися зміни в регіональному поділі конфесій. На початку 1990-х років більш інтенсивно громади формувались на Західній Україні. Релігійні потреби тут, виявлялись більш глибоко. Це зумовлювалось передусім тим, що у західному регіоні залишалася частина людей (старшого віку), які були носіями повноцінної катехізації. Релігійність тут була викоренена частково. Тому потреба у задоволенні релігійних запитів тут була значно вищою ніж на Сході України.

Етнічна структура релігійних громад відображала етнічний склад населення різних районів України. У Західній Україні до складу православних парафій входили в основному українці, оскільки представники інших етносів, що компактно проживали тут, мали свої громади. Через історичні причини росіяни становили тут незначний відсоток населення і були слабо інтегровані в українське національно-культурне середовище регіону.

Етноконфесійне середовище Сходу України доповнювалося окремими релігійними сегментами. До відродження ісламу в регіоні одночасно долучаються як етноси (кримські татари) що проживали вже тривалий час, так і ті, що приїжджали з країн колишнього СРСР (азербайджанці, турки-масхетинці та ін.), та далекого зарубіжжя (араби, турки). У Східній Україні протестантські громади були представлені досить широко. Відбувалось постійне зростання їх чисельності. В Запорізькій області поширювались громади лютеран, адвентистів тощо. Протягом 1993–2003 рр. їх число в області зросло з 60 до 288 або більш ніж у чотири рази [3, арк. 5].

Створювались умови для задоволення релігійних потреб етноменшини також і в регіонах які були теж розмаїті ідентично: Сумщина, Полтавщина, Черкащина. У 1992 р. в Сумській області спільно з римо-католицькими громадами почалося відновлення своєї діяльності іудейських громад [11, с. 122]. В 2005 р. географія етноконфесійних спільнот була наступною: іудейські громади поширювали свою діяльність в усіх областях держави, Німецька євангелічно-лютеранська церква – в 17, Вірменська апостольська церква – в 11 областях.

Після проголошення незалежності поляки, німці, євреї, болгары, угорці та інші етноси, з метою задоволення власних духовних потреб формували релігійні громади. Більшість релігійних громад України було створено православними. Протягом 1992 – 1997 рр. їх кількість зросла на 3088 і склала 10350 одиниць. Найбільшого поширення православ'я набуло в західному регіоні. Половину релігійних громад, створених етнічними меншинами, становили мусульманські, основу яких репрезентували тюркомовні народи:

кримські і поволзькі татари, турки, азербайджанці тощо. Більшість з 477 мусульманських громад, що діяли у 2003 р. в Україні, знаходилися в Криму – 356, решта – 121 у 20 областях, містах Київ і Севастополь. Про динамічний розвиток мережі мусульманських релігійних організацій в Україні свідчило і те, що в 1992 р. у Донецькій, Запорізькій областях, м. Київ та АР Крим діяло тільки 32 громади прихильників ісламу, у тому числі в Криму – 27 [15, с. 17–19].

В Україні діяли релігійні організації з чітко вираженою етноконфесійною ознакою: реформати, лютерани, іудеї, мусульмани, караїми, кримчаки тощо. Диференціація за етнічною ознакою (росіяни, болгары, румуни, молдаване, греки) відбувалося в основному в межах релігійних громад, а національно-духовні потреби віруючих задовольнялися у формі богослужінь рідною мовою з дотриманням релігійних традицій і звичаїв, що властиві цим національностям. У цілому репрезентація духовних, культурно-освітніх і специфічних релігійних потреб етнорелігійних була характерна для всіх традиційних віросповідань, а також окремих новітніх релігійних рухів.

В 2004 р. кількість релігійних громад етнорелігійних становила 872, або 3,4% загальної кількості громад віруючих. За роки державності України мережа їхніх релігійних організацій за цей самий період збільшилася в 2,1 рази. При цьому кількість громад Німецької євангелічно-лютеранської церкви збільшилася порівняно з початком 1992 р. у 4,7 рази, Вірменської апостольської церкви – 9,8; іудейського віросповідання – у 6,5; мусульманського – у 14 разів

Темпи релігійного відродження залежали від низки демографічних, регіональних особливостей. Змінювалась загальна динаміка питомої ваги кримськотатарського населення в АР Крим. Якщо в 1989 р. в регіоні проживало близько 38365 кримських татар (1,7 % населення), то в 2001 р. їх вже було 270 тис. чол. (12%) населення АР Крим. Отже, протягом даного періоду їх чисельність зросла в 6,3 рази [6, с. 259].

Більшість віруючих росіян, білорусів, молдаван, болгар та греків об'єднувалися у громади підпорядковані Українській православної церкви Московського патріархату. Водночас етнорелігійне відродження протікало

часто болісно, супроводжувалось низкою різного роду протиріч. В окремих регіонах України мали місце тенденції поділу православних громад за етнічною ознакою, зокрема на грецькі, румунські, російські, які прагнули підпорядковуватись відповідним церквам. За даними етнологів у 2000-і роки за релігійною ознакою євреї в Україні поділялись на шість течій, серед яких були і християнські. Повернення релігійності в Україні відбувалось вибухоподібно. Про це свідчили як показники динаміки змін релігійної мережі так і особистої релігійності. Якщо в 1992 р. в Україні було 13 тис. релігійних православних громад, то в 2010 р. їх було вже 35 тис.

Угорці, чехи, німці України активно долучалися до протестантських громад. Лютерантські приходи відновлювали діяльність у Західній Україні (Луцьку, Рівному, Львові, Івано-Франківську). В 2000-і роки вони почали з'являтися на Східній Україні і Києві. На середину 1990-х років в Україні діяло 12 німецьких євангелічно-лютеранських громад. У 1994 р. в селищі Богемці Миколаївської області було зареєстровано церковний осередок чеських братів. У досліджувані роки зберігалась тенденція на утвердження в Україні позицій кальвіністів. У Закарпатській області сформувалось близько 90 реформатських громад, членами яких були угорці, чехи, німці [8, с. 303].

Відбувалась перебудова у відносинах релігійних громад етноменшин і церковних структур. Римо-католицька церква намагалась вибудувати свою діяльність поза етнічними анклавом, де глибоко вкорінений католицизм, а як євангелізаторську, спрямовану не на повернення православних у католицизм, на прилучення невірних до християнства в його католицькій версії. Протестантські церкви відпрацьовували нову модель релігійної громади, яка б поєднувала міцну внутрішню дисципліну із високою соціальною активністю, відкритістю до суспільства [1, с. 24]. Розширювались межі діяльності греко-католицьких громад. Вони займали провідні позиції у західних областях України. В 1996 р. у Львівській області вони займали 56 % загальної церковної мережі [10, с. 542]. Встановити число віруючих громад етноменшин досить

складно. Це зумовлювалось тим, що членство у громадах не фіксоване. Крім того не всі громади офіційно реєстрували статuti.

Протягом досліджуваних років в Україні поряд з ісламом та іудаїзмом відроджувалося та конфесійно урізноманітнювалося релігійно-церковне життя інших етноменшин. На кінець 1990-х років загалом існувало 11 релігійних напрямів, заснованих етноменшинами, серед яких Закарпатська реформаторська церква (угорська), що налічує близько 100 громад, Німецька євангелічно-лютеранська церква (1 громада). Вірменська апостольська церква (14 громад і 1 центр), Вірменсько-католицька церква (1 громада). Власні релігійні громади, утворені за етнічною ознакою, мали в Україні корейці, караїми, кримчаки та інші етноси. В 2003 р. за даними «Релігійної панорами» серед релігійних організацій України – 2,5% утворювали представники етноменшин.

У 2006 р. в Україні діяло близько тисячі релігійних громад заснованих етноменшинами, причому найбільшу частину з них – послідовниками ісламу – 485 громад. Попри досить велику кількість громад, конфесія мала виразний регіональний характер – 78,3 % їх зосереджувалось в АР Крим, що пояснювалося масовим поверненням кримських татар з депортації. Іудаїзм був представлений 281 громадою. Закарпатська (угорська) реформаторська церква – 117, Німецька євангелічно-лютеранська церква – 38, Вірменська апостольська церква – 21.

На формування етноконфесійних громад впливали зовнішні фактори. Серед них і претензії деяких закордонних релігійних центрів на «канонічні території» в Україні. Вплив Румунської православної церкви в Україні був непрямим, скажімо порівняно з впливом Російської церкви. На початку 1990-х років Патріарх Теоктист прийняв під омофор вікарія Белецької єпархії Петра з наданням йому титулу митрополита Бельцького, Хотинського і Бесарабського. Під його юрисдикцію потрапили частини Чернівецької та Одеської областей [7]. Перші румунські єпархії відродились у Кілійському,

Ізмаїльському та Білгород-Дністровському районах. Відбувалося тяжіння деяких румуномовних парафій до Румунської православної церкви.

Кримські татари були провідною групою серед мусульман України. Вони склали практично 57 % їх чисельності. За ними за чисельністю ішли волзько-уральські татари, азербайджанці, узбеки і турки. Абсолютна більшість із 248 193 кримських татар проживала в АР Крим (близько 245 тис. чол.) і наближених до півострова районах Херсонської (2072 чол.), Запорізькій (570 чол.) областях. Відповідно структури розселення кримських татар, мусульманські громади даної етнічної групи за межами АР Крим діяли лише в Запорізькій (Мелітополі) і Херсонській (Новоолексіївка, Партизанах, Генічеську) областях. Друга за чисельністю етнічна група – волзько-уральські татари (73 тис.), мала територіальну специфіку і розселились в областях наступним чином: Донецька область (19 161 чол.), АР Крим (11,090 чол.) Луганська (8543 чол.), Херсонська (5353 чол.). Азербайджанці в Україні на 2001 р. становили 45176 чол. Більшість їх проживало в Донецькій (8075 чол.), Харківській (5684 чол.), Дніпропетровській (5683 чол.) областях. Від двох до трьох тисяч азербайджанців проживало в п'яти регіонах: АР Крим (3748 чол.), Луганській (3123 чол.) і Одеській (2777 чол.) областях, Києві (2567 чол.). В чотирьох областях проживало більше тисячі азербайджанців: в Миколаївській (1482 чол.), Херсонській (1280 чол.) і Полтавській (1203 чол.), турків-масхетинців в Україні проживало близько 9 тис. чол. Переважна чисельність їх проживала в Генічеському районі Херсонської області. В 2001 р. чисельність арабів склала 6575 чол. Вони проживали у великих містах – Києві (1426 чол.) і регіональних університетських центрах: Одесі (1320 чол.), Харкові (985 чол.), Дніпропетровську (525 чол.), Донецьку (470 чол.), Запоріжжі (271 чол.), Сімферополі (268 чол.), Луганську (212 чол.), Вінниці 174 чол.

В Україні близько 40 етнічних груп за віросповіданням були мусульмани. Найчисельнішими були кримські татари, волзькі татари, азербайджанці, узбеки, турки, араби, казахи. Кримські татари були найбільш організованою

ісламською спільнотою України, яка об'єднувала 332 релігійних осередки, що мали зареєстровані статuti.

В Україні, за даними різних джерел проживало до 200 тис. мусульман. З одного боку – це менше одного відсотка від усього населення, але з іншого – іслам був другою за кількістю віруючих релігією. Відродження ісламу в Україні розпочалося з утворенням релігійних громад та організацій їх духовно-адміністративних центрів. Утворення громад, де віруючі здійснювали колективну молитву перед Аллахом, стало чи не головною ознакою нормалізації релігійного життя. Мусульманські громади різнилися за етнічним складом й географією розселення. Відповідно склалось кілька моделей ісламу, а саме: «етнічний або кримський», «радикальний», «традиційний», «європейський». Пересічна мусульманська громада являла собою об'єднання віруючих, які групувались навколо імама. Громади діяли практично в кожному населеному пункті, де компактно проживали мусульмани. Водночас збільшення чисельності мусульманських громад (як, утім, і будівництво мечетей) було не результатом гострої необхідності задоволення духовних потреб віруючих, а цілеспрямовано форсувалось ДУМК і Меджлісом з політичних міркувань.

Протягом 1991–1998 рр. мережа релігійних громад ісламу в Україні зростає у 20 разів і склала 294. У них богослужіння проводилося 273 служителями культу. Після 1991 р. в Україні число мусульманських релігійних громад зростало. У 1998 р. кількість громад у складі ДУМК становила 215, у 1999 р. 206 (також 23 знаходились поза реєстрацією), у 2000 р. – 222 (плюс 45 поза реєстрацією), у 2001 р. – вже 293 общини, у 2002 р. – 315.

На початку 1990-х років питання створення мусульманських громад часто вирішувалося незначною групою віруючих під тиском по-екстремістськи налаштованих лідерів і без врахування матеріальних можливостей. В Україні першу мусульманську релігійну громаду було зареєстровано в 1989 р. Вже в 1991 р. в Криму діяло 14 громад [13, арк. 4]. Чисельність мусульманських громад стрімко зростала. Якщо в 1998 р. в АР Крим, діяло 186 громад, то у 2000 р. їх уже було 219 [2, с. 17]. Перші мусульманські громади в Криму було

zareestrovana u 1989 r. u s. Rozdольному i Simferopolі. U 2003 r. v Ukraїni funkcionuvали musulymanські громади, шість навчальних закладів, в тому числі два університети, в яких навчалось близько 300 ісламських священників.

З репатріацією кримський татар в Крим почала змінюватися як етнонаціональна так і конфесійна ситуація на півострові. До цього тут панувало православ'я. Отримавши можливість повернутися, кримські татари почали об'єднуватися у релігійні громади, розбудовувати інституціональну мережу, здійснювати паломництво до святих мусульманських місць. Для значної кількості мусульманських громад властивим був радикалізм, в тому числі і пропагування ідей які були заборонені у більшості ісламських країн. Представники автономної гілки ісламу в АР Криму вважали необхідною ісламізацію всього населення і створення ісламського халіфату. Духовне управління мусульман Криму відмежовувалося від автономних релігійних рухів.

У 1992 р. в Україні вже діяло 34 мусульманські громади, у тому числі в Криму 28, по одній у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Одеській, Харківській, Київській областях [13]. В 1992–1995 рр. в Криму відбувалась перебудова духовних управлінь, формування нової генерації мусульманського духовенства, консолідація навколо мечетей стійких мусульманських громад. На 1993 р. в Криму було зареєстровано близько 100 громад мусульман. В 1995 р. їм було повернуті мечеті в Євпаторії, Бахчисараї, Керчі і Феодосії.

Мусульманами України проживали в основному дисперсно, хоча існували і місця їх компактного розселення: АР Крим, Макіївка, Донецьк, Запоріжжя. Найбільші мусульманські громади діяли у Сімферополі, Бахчисараї, Донецьку, Луганську, Макіївці [9, с. 154]. Мусульманські громади широко були представлені на Півдні України, зокрема в Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській і Миколаївській областях. В 2001 р. лише у Запорізькій області проживало 5200 татар, 250 азербайджанців.

Разом з представниками інших етнічних груп: таджиками, узбеками, чеченцями, турками-месхетинцями які традиційно сповідували іслам

чисельність мусульман сягала 9 тис. чол. Від загального числа населення області це становило 0,4 %. Релігійні організації мусульман Запорізької області значній мірі різнилися за етнічним принципом: у трьох громадах переважно концентрувались татари, в одній – чеченці. Азербайджанці, що проживали в Запоріжжі, збиралися на релігійні зібрання і на намаз окремо. Громада діяла без зареєстрованого статуту, що не суперечило Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації».

Отже, виникнення незалежної України та намагання нової еліти покласти в основу суспільно-державних відносин демократичні принципи сприяли активізації релігійних рухів у країні. Саме тому протягом останніх десятиліть в Україні зростає кількість релігійних громад різних напрямків, членами яких є не лише представники титульного етносу, але й віруючі національних меншин.

Список використаної літератури

1. *Бондаренко В.Д.* Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку / В. Д. Бондаренко // Релігія і суспільство в Україні : фактори змін : матеріали Міжнар. конф., Київ, 15–16 трав. 1998 р. – К., 1998. – С. 14–30.
2. *Григорьяну В.* О некоторых особенностях процесса возрождения ислама в Крыму / В. Григорьяну // Персонал. – 2001. – № 3. – С. 15–19.
3. *ДАЗО*, ф. 223, оп 1, спр. 4548, 12 арк.
4. *Довідник міжетнічної толерантності* / упоряд. Н. Ю. Ротар ; за ред. А. М. Круглашова. – Чернівці : Видавн. дім «Букрек», 2011. – 232с.
5. *Исламская идентичность в Украине* / А. В. Боголюбов, С. И. Данилов, И. Н. Семиволос, Г. Я. Яворская. – К. : ИД «Стилос» 2006. – 200 с.
6. *Історія православної церкви в Україні : збірка наук. пр.* – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
7. *Ломака І. І.* Між інтеграцією і модернізацією. Політологічний аналіз інтеграції ролі релігії в умовах модернізації українського суспільства / І. І. Ломака. – Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2009. – 196 с.
8. *Любащенко В. І.* Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любащенко. – Львів : Просвіта, 1995. – 350 с.
9. *Мухамедзянов С. Я.* Ислам в Украине / С. Я. Мухамедзянов // Культура народов Причерномор'я. – 2002. – № 28. – С. 153–157.
10. *Проценко В. О.* Греко-католики в Україні / В. О. Проценко. – Полтава, 2002. – 615 с.
11. *Сотник О. М.* Сумщина християнська. Нариси із історії релігійного життя. / О. М. Сотник. – Суми, 2000. – 140 с.
12. *ЦДАВО України*, ф. 4648, оп. 7, спр. 622, 6 арк.
13. *ЦДАВО України*, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, 249 арк.